

Szavak, morfémák, toldalékok

1. Pete István (2004a, 2004b) nem kis feladatot tűzött maga elé azzal, hogy – mint mondja – újradefiniálja a morféma fogalmát, illetve ezen belül meghatározza a „zéró kategória” használatát. Előbbi cikkében nemcsak általában tárgyalja a morféma szerepét, de különös tekintettel van a StrMorf., azaz Kiefer (2000) elemzéseire és állításaira és azon belül is az általam írott fejezetben mondottakra (Kenesei 2000). Ebben az írásomban ezért főleg Pete (2004a) kijelentéseire fogok reflektálni.

Írásának az elején joggal mutat rá a morféma meghatározásainak sokféleségére a nyelvészeti szakmunkákban, de nem osztozom aggodásában amiatt, hogy ez káros volna tudományunkra nézve. Ez ugyanis világos következménye annak – a tudományokra általában jellemző – helyzetnek, hogy adott elméleti kerettől függően az alapfogalmak más-más jelentésekben használatosak. Legyen elég itt csak a fonéma történetileg és elmélettől függően állandóan változó fogalmára utalnom. Egy szigorúan a formai vonásokra támaszkodó korpuszalapú strukturalista elemzés (Bloomfield 1926, Harris 1946) morfémafogalma természetesen más lesz, mint a hagyományos nyelvtanba mintegy „utólag” bevett általánosításé, amely a tőszók és a toldalékok közös osztályát (a „szóelemeket”) nevezi morfémáknak (Tompa 1961: 12). És ismét más lesz egy generativista ihletésű közelítésben, amelyben jószorival nincs is szükség rá, hiszen a beszélő nyelvi alapelemkészletét „megjelenítő”, reprezentáló „szótár” egyenként felsorolt és jellemzett „címszavait” kell tudnunk megállapítani, s ezek között mind „szavak”, mind a szónál kisebb elemek (ragok, jelek, képzők stb.) is vannak. Pete kritikája azt illetően, hogy Kiefer (2000)-ben nincsen definiálva a morféma, és hiányzik belőle a „morfematika” fejezet, így célját tévesztette. Hogy mi a „morfématan”, a morfológia tárgya, azt tehát az adott elmélet mondja meg, de már „közös ősrünk”, Ferdinand de Saussure is kijelentette, hogy „a morfológiának – nyelvészeti tekintetben – nincs valóságos és autonóm tárgya; nem is lehet a szintaxistól független diszciplína” (1967: 169).

Ha ma egy más kontextusban, amely nem független a saussure-i alapoktól, de azt egy meghatározott irányban továbbfejlesztve már másképp is értjük Saussure idézett mondatát, az a mai értelemben ugyanúgy igaz, mint száz évvel ezelőtt: az, hogy mit tartunk „morfémának” vagy tágabb értelemben a szótárba felvett, külön felsorolandó (vagy a beszélő szempontjából nézve: megtanulandó) alapegységnek, nem határozható meg a grammatika más szintjeitől, jelesül a mondattantól függetlenül.

Ám már ezen a ponton is egy kettősségbe ütközünk. A szótárban felsorolandó elemek között ugyanis az „egymorfémás” toldalékok és tőszók mellett „többmorfémás” címszókat is találunk, mint például a *rádióamatőr*, *nagyszerű*, *hatalmas* stb., mivel – egyszerűen szólva – ezekben az „egész” jelentése nem azonos a részek jelentésének az összegével. A beszélő nyelvi tudása szempontjából tehát a morféma nem más, mint egy elemzési szint, de valójában nem releváns abból a szempontból, hogy mik a nyelv szabályrendszerének „engedelmeskedő” alapegységek. Ezek ugyanis a nyelv szótárának egyedileg listázandó elemei, vagy ahogy di Sciullo és Williams (1987) nevezi: „listémák”. A StrMorf. kötete tehát ezért nem szentel különösebb figyelmet a morféma meghatározásának. Az persze, hogy más megközelítésekben van-e és milyen szerepe a morfémának, mint mondtam, attól függ, milyen alapokon nyugszik az adott elmélet, és hogy azon belül következetesen a fogalomhasználata. Ennélfogva a Pete által adott meghatározás is („A morfémák szavak és szóalakok szerkezetének valamilyen jelentéssel vagy funkcióval bíró, legkisebb aszimmetrikus formai egységei”) csupán annyit ér, amennyit egy (vagy „a”) nyelv elemzésében tenni lehet a segítségével.

2. Pete számára például az úgynevezett „aszimmetrikus unikális morfémák” is a meghatározás alá tartoznak, például a *hent-es*, *kort-es*, *fa-batka* stb. vastag betűvel szedett részei. De hát ezekben nemcsak a *hent*, *kort*, *batka* lesz így unikális, hanem a szavak „másik fele” is. Azt ugyanis nem képzelhetjük, hogy a hentesnek „hentje”, kortesnek „kortja” (vagy „kort-je”?) van, ugyanúgy, ahogy a boltosnak boltja, az órásnak órája stb. Akkor viszont az *-os/es* képző sem az általánosan megszo-kott „valamely dologgal foglalkozó” értelmében szerepel ezekben a Pete által „morféma-kombinációknak” tartott szavakban, hanem egy feltehetőleg „unikális” jelentésben, ami az értelmetlen *hent* tőből a „(sertés)hús előállításával és feldolgozásával foglalkozó személy” jelentést állítja elő.

Szögezzük le Petével szemben, hogy a *hent*, *kort*, *batka* stb. hangsoroknak nincs jelentésük (sem „funkciójuk”), tehát nem morfémák, sem aszimmetrikusan, sem másképp. Az „unikális morféma” feltevése továbbá ahhoz a paradox helyzethez vezethet, hogy ezentúl akár a *körte* szót is felbont-hatjuk a *fut-t-a* (vö.: *füttában*) mintájára *kör-t-e* „unikális morfémákra”. Megjegyzem, hogy például a *vágta* szavunkban ez az elemzés történetileg indokolt, de kötve hiszem, hogy a szinkrón rend-szerben, azaz mi magyar anyanyelvű beszélők valóban *vág-t-a* elemekre bontanánk. De folytathat-nánk a sort: *dí-va*, *nyes-t*, *kar-ó*, *talm-i* stb. Az unikális elemeknek semmi sem szab határt. Mindez Petének abból a többször is elismételt sajátos felfogásából következik, hogy a morféma lehet jelentés nélküli elem is.

3. Pete amiatt is bírál, mert az ikerszavas összetételek ismétlő vagy rímelő tagjairól (pl. *ingó-bingó*, *icipici*, *gizgaz*) azt mondtam, hogy nemcsak önálló szónak megfelelő használatuk nincsen, de valójában jelentésük sem, s ezért még morfémáknak sem tekinthetjük őket (Kenesei 2000: 84). Petének három ellenvetése van. 1) A *bingó*, *ici*, *giz* „hangalakváltozatok valóban nem morfémák, hanem az *ingó*, *pici*, *gaz* [...] morfémák morfjai.” 2) „Az önálló szónak megfelelő használat nem kritériuma a morfémáknak, még kevésbé az a morfjaiknak [...]” 3) Pete „nyelvérzéke [...] szerint az *ingó tutaj* például nem ugyanaz, mint a kellemes érzetet keltő *ingó-bingó tutaj*”, tehát ezek „nem jelentés vagy funkció nélküli egyedi morfémaváltozatok”.

Először is, amikor az összetett **szavakat** vizsgáltam, el kellett döntenem, mit tartunk össze-tételi tagoknak: a Pete által a 2) pontban bírált állításom tehát annak a kérdésnek az összefüggésé-ben értelmezendő, hogy vajon szavakat rakunk-e egybe az ikerszavas összetételek esetében.

Másodszor, Pete csakis az „unikális morfémák” feltevése szerint állíthatja a 3) pontban, hogy ezeknek a rímelő hangsoroknak van valamiféle jelentésük, annak alapján, hogy az *ingó-bingó* „más” mint az *ingó*. Ha azonban a jelentéskülönbségük természete nem tér el attól, ahogy a *fa* jelentése különbözik a *fabatka* jelentésétől, vagyis semmiféle rendszeres formai és jelentésbeli szabályosságot nem lehet megállapítani, akkor semmi okunk feltenni, hogy a „nyelvben” (azaz a beszélő fejében elraktározva) nem külön-külön léteznek az *inog/ingó* és *ingó-bingó*; illetve a *fa* és *fabatka*; továbbá a *gaz* és *gizgaz* stb. szavak. Hiszen miért is lenne külön „címen” elraktározva a *bingó*, a *batka*, a *giz* és a többi semmilyen más önálló elemmel összetételt (vagy bármiféle szerkezetet) nem alko-tó forma. Ha például lenne *giz-gáz* vagy *gizember-gazember* is a *giz-gaz* mellett, mondjuk abban a je-lentésben, hogy 'gyengébb fűtőerejű gáz' vagy 'kedves gazember', mindjárt más lenne a hely-zet. De hát – szerencsénkre – ilyen alakok nincsenek.

Végül tanácstalanul állok az 1) pontban megfogalmazott állítással szemben. Pete ugyanis itt nem használja az „allomorf” fogalmát. Igaz, az 1.6. pontban azt mondja, hogy „egy morféma meg-jelenési formája (fonémaállománya) többféle lehet: *esz-ik* – *ev-e-tt* – *e-gy-él* – *e-nni*”. A morfémának ezeket a környezettől függő változatait pedig szokásosan allomorfoknak hívják. De Pete fenti kijelentése szerint vajon a *bingó* is lehet ugyanígy egy morféma megjelenési formája? Vagy a „hang-alakváltozat”, azaz a „morf” más lenne mint a „megjelenési forma”? A 3.2. pontból annyi kiderül,

hogy a *cat-s*, *child-ren*, *ox-en* stb. szavakban megjelenő többes számot kifejező allomorfokat Pete „morfoknak” nevezi, viszont a 3.2. pontban felbukkan az „egy morféma különböző allomorfbjai” kifejezés, szembeállítva az „egy morféma alternációs alakváltozatai” kifejezéssel – további magyarázat nélkül.

Pete morfénameghatározásában a „funkciónak” más feladatot ad, mint a „jelentésnek”: funkciója (de nem jelentése) van a kötőhangzónak (pl. *barát-o-d-a-t*), de az „üres” alanynak is (pl. *Es regnet*). Itt is ugyanazt a hibát követi el, mint korábban: a nyelvnek csak az egyik szintjét tekinti, holott, mint láttuk, már Saussure is megmondta, hogy nincs morfológia szintaxis nélkül. Az *es* névmás ugyanúgy listázott eleme a nyelvnek, mint a *regn(en)* ige. De ugyanúgy nincsen „jelentése”, mint a *dass* vagy a *hogy* kötőszónak. Mindkettőt a szintaxis „szabályai” helyezik el a mondatban, de jelentése csakis a velük alkotott (egész) mondatnak van. A kötőhangzókat pedig a (morfo)fonológiai szabályok helyezik el a szóban, de azt azért nem képzeljük, hogy ezek valahol a szótárban külön-külön fel vannak sorolva, ugyanúgy ahogy például a *-k/-i* többesjel?

Nem fogok Pete minden állításával foglalkozni, többnyire csupán az engem érintő kritikáira kívánok itt válaszolni. A 2.4.7. pontban nekem tulajdonítja a „passzív, fiktív vagy fantomtövek” megjelölést (pl. a *fesz-t*, amely a *fesz-ül*, *fesz-ít*, *fesz-eng*, *fesz-es*, *fesz-ély-ez* stb. szavak tövében található). A StrMorf.-ban a szerkesztő döntése miatt azt a gyakorlatot kellett követnünk, hogy a fejezetek szövegébe nem volt szabad beírni a hivatkozásokat, de a fejezetek végén a fontosabb forrásokat és hivatkozásokat meg lehetett jelölni, és ott szerepel a pontos szakirodalmi megjelölés is, ahonnan a terminust átvettem. De hát ha elolvasta volna az inkriminált részt, amelynek a címében a „tő” szó, benne pedig a „tő” meghatározása szerepel, láthatta volna, hogy én magam ezt a „tő” terminust vezetem be az említett példákra, megkülönböztetve a magyarban gyakoribb szó alapú és a ritkább tő alapú morfológiai eljárásokat. Igaz, alább már ezt a megújított szóhasználatot is nehezményezi, amikor azért von felelősségre, mert úgymond mellőzöm a „nyelvtudományban már elég régen meghonosodott »szabad és kötött szógyökerek« terminusok[at]”. De hát éppen ez a distinkció jelenik meg az általam használt szó, illetve tő alapú morfológiában. A fejezetben következetesen alkalmazott meghatározások szerint a szavak és a tövek nem kerülnek egy osztályba (Pete „szógyökerei” közé) csak amiatt, mert mindkettő fel tud venni azonos toldalékokat. A töveket ugyanis – többek között – az jellemzi, hogy nincsen szófajuk, mint azt ott is mondom. A „kötött szógyökerek” egy részének (pl. az *eszik* ige tövében álló kötött morfémának van, a hozzá fonológiaiilag (de nem morfofonológiaiilag) valamelyest hasonló *fesz-* tönek viszont nincsen. A „kötött szógyökerek” tehát nem formálnak egységes osztályt, szemben a tövekkel, a (független) szavakkal, és a többivel.

4. De Pete a „félszó” terminussal is hadakozik. Jóllehet a fejezetben pontos meghatározást adok erre is (a mellérendelés-próbának eleget tevő összetételi tag, pl. *szobor- vagy kép-szerű*), közli, hogy „Kenesei a »félszó« terminust is egyénien értelmezi. A nyelvtudományban ezt a 'félszegédigék' jelentésében szokás használni”. Csakhogy én sem egyénien, sem sehogy máshogy nem **értelmeztem** a „félszó” terminust, hanem kitaláltam és meghatároztam az általam alkotott rendszeren belül – tekintet nélkül arra, hogy más nyelvészek alkalmaznak-e „félszegédige”, „féltoldalék” vagy más szakszavakat. Vagyis Pete arra alapozott kritikája, hogy egy másik terminust miképp szokás használni „a” nyelvtudományban, egyszerűen irreleváns.

Pete ama kérdésére, hogy a *kijárat* szóban mi a *jár* „gyökér”, a fejezetben viszonylag pontos választ lehet kapni. A *jár* természetesen független szó, amint a *ki* is. Mivel azonban az *-at* toldalék nem produktív, és ezért a nyelv szótárában nem az „aktív”, csupán a szófajt és a képzés tövét felismerni segítő „passzív” részben van felsorolva, a *járat* szót külön címszóként kell jegyezni. Csakhogy a *kijárat* nem a *ki+járat* összeadásából, de nem is a *kijár+at* (termékeny) szóképzésből

származik, mivel igekötőt főnévhez nem tehetünk, és mint láttuk, az *-at* nincs benne az „aktív” szótárban, de még ha benne lenne is, az állomásról „kijárni” legfeljebb a vasutasok szaknyelvében a vonat, de nem az utas szokott. Nincs mit tenni: a *kijárat* szónak külön egységként kell szerepelnie a szótárban.

5. Pete továbbá félreérti a „szintaktikai környezet” fogalmát is a 3.3. pontban, amikor azt idézi, hogy az inflexiós toldalékok ezt a szintaktikai környezetet nem változtatják meg. Mint ott kifejtem, arról van szó, hogy az inflexió (jel, rag) a tárgyaz igét nem alakítja át tárgyatlanná, de nem arról, hogy a határozott tárgy mellett ugyanazt az igealakot használjuk, mint a határozatlan tárgy mellett (vagy a tárgy nélküli igén). Ez utóbbi ugyanis az egyeztetés esete alá tartozik, és amint azt ugyanott mondom, egyeztetni csakis inflexiós toldalékkal lehet. Ami ugyanis megváltoztatja a szintaktikai környezetet, például vonzatot „cserél”, az a szóképzés körébe tartozik.

Ez azonban nem azt jelenti, hogy minden képző szófajt változtat, ezért Pete *ügy – ügy-ész* ellenpéldája megint csak irreleváns. Ha eljutott volna a fejezet végén szereplő összefoglaló táblázatig, láthatta volna, hogy vannak döntő jellegű különbségek, és – sajnos – vannak nem döntő eltérések, s ez utóbbiak miatt kell kijelentenünk, hogy nem mindig tudjuk megállapítani, hogy képzőről vagy inflexiós morfémáról van-e szó, mint például a határozók *-an/en* toldaléka esetén. Pete nem érvel, hanem kategorikusan kijelent: „A magyarban **esetragokat, igei és névutói személyragokat**, valamint **birtokos személyragokat** különböztetünk meg. [...] A **jelek** egyes morfológiai kategóriák egy-egy specifikus jelentésű alakját képezik. Beletartoznak az itt felsorolt ragozási paradigmákba, de esetenként és személyenként nem változnak. A **képzők** [...] új szavakat képeznek. Az ige neveket [...] igealakoknak nevezzük, képzésük jelekkel történik”. (Kiemelés az eredetiben.)

Akkor most tudjuk-e, hogy az *élesebb* új szó-e vagy csak az *éles* szó egy specifikus jelentésű alakja? És mi a specifikus jelentés az *olvasni*-ban az *olvas* tőhöz képest? És a határozott tárgy miatt szükséges tárgyaz ragozásnak mi a specifikus jelentése?

6. Mint a bevezetőben is mondtam, főként Pete (2004a) cikkének az én állításaimat bíráló megjegyzéseivel kívántam vitába szállni, és itt csupán egy rövid kommentárt fűznék Pete Istvánnak (2004b) a nulla fonetikai formájú elemekről írt áttekintéséhez, amivel ugyanaz a probléma, mint a morfémameghatározások felsorolásával: nem lehet ugyanis az adott elméletektől függetlenül megvizsgálni, miért szerepel egy leírásban vagy elemzésben a zérus elem. Pete például félreérti, illetve félremagyarázza a szintaktikai üres kategóriák szerepét és jelentőségét. Ezekre ugyanis az elméletet megszabó elvek működése miatt van szükség, mint az elméleten belüli konstruktumokra, azon belül létrehozott segédfogalmakra. Megindokolásukhoz a „kormányzás-kötés” típusú generatív szintaxis keretei között mozogva az ún. esetelmélettől kezdve a tematikus kritériumon át az üres kategóriák elméletéig sok mindent kellene áttekinteni, amire sem Pete cikkének, sem az én válaszomnak a terjedelmi korlátai között nincsen lehetőség. Ezért nem tudok foglalkozni az 5.2.3. pontban szereplő bírálatával, amely a magyar igevev mondatok „rejtett” alanyáról adott elemzésemmel foglalkozik, hanem kénytelen vagyok az olvasót Kenesei (2000) érveire és levezetéseihez utalni.

„Ad hominem” kritikái közül csupán egyetlen mondatra reagálok: „Kenesei István (1998: 71) hangsúlyozza, hogy a »zéró morféma koncepcionális problémákat vet fel«. Arra azonban nem tér ki, hogy egyáltalán milyen koncepció alapján érdemes létezésükről és típusaikról beszélnünk” (Pete 2004b: 352). Nos, ha valamivel koncepcionális probléma van, akkor a fogalom létezését szoktuk kétségbe vonni. Cikkemből annak kellett volna kiderülnie, hogy alapos indoklás nélkül nem szabad zéró morfémáról beszélni, viszont a zéró allomorfofok segítségével sok esetben jobb megoldásokhoz jutunk.

7. Egy nagyobb terjedelmű munkában nyilván alaposabb válaszokat kaphattunk volna az ezekhez hasonló kérdésekre. Így azonban Pete cikkei több problémát vetnek föl, mint amennyit megoldanak.¹

SZAKIRODALOM

- Bloomfield, Leonard 1926. A set of postulates for the science of language. *Language* 1: 37–51.
 di Sciullo, Anna Maria, és Edwin Williams 1987. *On the definition of word*, MIT Press, Cambridge, Mass.
 É. Kiss Katalin 1992. Az egyszerű mondat szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*, Akadémiai Kiadó, Budapest. 79–178.
 Harris, Zellig S. 1946. From morpheme to utterance. *Language* 22: 161–83.
 Kenesei István 1998. A toldalékmorfémák meghatározásáról. *Nyr.* 122: 67–81.
 Kenesei István 2000. Szavak, szófajok, toldalékok. In: Kiefer (2000): 75–136.
 Kiefer Ferenc (szerk.) 2000. *Strukturális magyar nyelvtan 3: Morfológia*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
 Pete István 2004a. A morféma újradefiniálásának szükségessége. *Nyr.* 128: 187–96.
 Pete István 2004b. Zérók és nem zérók, kis pro-k és nagy PRO-k a magyarban. *Nyr.* 128: 326–39.
 Saussure, Ferdinand de 1967. *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Gondolat Kiadó, Budapest.
 Tompa József 1961. *A mai magyar nyelv rendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Kenesei István

SUMMARY

Kenesei, István

Words, morphemes, suffixes

This paper is a rejoinder to István Pete's two articles in previous numbers of this periodical, in which he intends to "redefine" the concept of the morpheme, and within it that of the zero morpheme. I take issue with him on several counts; primarily by arguing his view that the morpheme can be defined as a theory-independent notion, and claim that, just as in the case of the phoneme and most other terms in linguistics, what we understand by morpheme depends on the theses, principles, etc., of particular theories. In a modular grammar, for example, it is the needs of the Lexicon, i.e., the idiosyncratic elements to be listed, the "listemes" of di Sciullo and Williams (1987), that determine the basic units, which then other approaches might call morphemes. The rest is a defense of the analyses put forward in Kenesei (2000) and criticised by Pete (2004a, 2004b).

¹ És akkor nem tértünk ki az olyan félreértésekre, mint amelyet Pete (2000a) 2.4.7 c) pontjában láthatunk, ahol is Petét becsapja a magyar helyesírás. Az igekötős igét ugyanis összetett szónak veszi, és ezzel próbál É. Kiss Katalinnak (1992) azon állítása ellen érvelni, hogy az összetett szó elemei nem válhatnak el egymástól. Csakhogy az igekötős igék nyilvánvalóan nem összetett szók, jóllehet Pete furcsa mód középük veszi a *mennydörög* igét is, ami viszont az.

Itt jegyzem meg, hogy a Pete (2004a, 2004b) hivatkozásai között sem É. Kiss (1992), sem Kenesei (1998), illetve Kenesei (2000) feloldása nem szerepel.